

دانشگاه معارف اسلامی

پایان نامه کارشناسی ارشد

گروه: مدرسی معارف اسلامی

گرایش آشنایی با منابع اسلامی

عنوان:

گستره علم امام از دیدگاه آیات و روایات

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر علی نصیری

استاد مشاور:

جناب آقای علی مجد فقیهی

نگارش:

محمد حسین نصیری

۱۳۹۲

کلیه حقوق این پایان نامه اعم از چاپ، تکثیر، نسخه برداری، ترجمه، اقتباس و ... برای دانشگاه معارف اسلامی محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

اهداء

این پایان نامه را تقدیم می کنم:

- به ساحت مقدس قرآن کریم که خداوند توفیق فراگیری بخشی از آموزه‌های بلند آن را به من بخشیده است.

- به ساحت مقدس امام عصر (عج)، صاحب حوزه‌های علمیه که خداوند توفیق خدمتگزاری در رکاب آن امام همام را به این ناچیز بخشیده است.

- به ارواح مطهر و پاک شهیدان که آرامش و امنیت خود را مدیون خون‌های پاک آنان هستیم.

- به روح پدر بزرگ مرحوم شهدی حسن نصیری و روح مادر بزرگ مرحومه معصومه بهبودی خدایشان رحمت کند.

- به پدر و مادر مهربان خود که در این سالیان از عمر خود مرا در دامان مهر و محبت خود پروراندند.

تقدیر و تشکر

از باب «من لم یشکر المخلوق لم یشکر الخالق» بر خود لازم می دانم که از اساتید ذیل تقدیر و تشکر نمایم:

- والد مکرم خود حجت الاسلام و المسلمین دکتر علی نصیری (زید عزه) که در همه امور و نیز در تدوین این پایان نامه به عنوان استاد راهنما مرا پیوسته از راهنمایی‌های خود بهره‌مند ساخت و در دروس مختلف از محضر ایشان بهره بردم.

- از جناب آقای دکتر مجد فقیهی (دام عزه) به عنوان استاد مشاور که از مباحث ایشان استفاده کردم و از حمایت‌ها و هدایت‌های ایشان در تدوین این پایان نامه بهره بردم.

- از مدیریت و دست‌اندرکاران محترم دانشگاه معارف اسلامی که زمینه‌های رشد و تعالی طلاب و دانشجویان را فراهم ساختند.

چکیده

از امامت و ولایت اهل بیت (ع) به عنوان مهم‌ترین رکن اسلام یاد شده است. از نظر شیعه امامت مقامی است الهی که در طول رسالت از جایگاه مهمی برخوردار است. از نگاه متکلمان شیعه امام حداقل دارای سه مقام والاست: ۱. مقام علمی؛ ۲. مقام معنوی؛ ۳. مقام سیاسی. با صرف نظر از دو مقام معنوی و سیاسی، در باره مقام علمی و دامنه علم امام اختلافاتی میان متکلمان و محدثان شیعه وجود دارد. گروهی آن را محدود به حوزه دین شناخت می‌دانند و گروهی دامنه آن را تا علوم غیبی و فراطبیعی گسترده می‌انگارند. رساله حاضر در صدد اثبات این نکته است که گستره علم امام علوم و امور غیبی را در بر می‌گیرد. بدین منظور پس از تبیین مفاهیم کلیدی در فصل اول رساله، ماهیت و منشأ علم امام در فصل دوم مورد بررسی قرار گرفت و آشکار شد که امام دانش خود را از آبخور پیامبران پیشین، پیامبر اسلام و مقام تحدیث بهره دارد و بخشی از علم امام از نوع لدنی، مستفاد و اشائی است. در فصل سوم دیدگاه صاحب نظران شیعه مورد بررسی قرار گرفت و اثبات شد که قریب به اتفاق اندیش‌وران شیعه شمول علم امام نسبت به امور غیبی را مورد تاکید قرار داده‌اند. در فصل چهارم رساله اهم آیات که از آنها شمول علم امام نسبت به علوم و امور غیبی است، در دو بخش آیات ناظر به امکان و آیات ناظر به تحقق شمول علم امام نسبت به امور و علوم غیبی، مورد بحث و بررسی قرار گرفت. در فصل پنجم روایات ناظر به شمول علم امام نسبت به امور و علوم غیبی برگرفته از سه کتاب روایی؛ یعنی کافی، بصائر الدرجات و نهج البلاغه مورد بحث و بررسی قرار گرفت و در کنار آنها برخی از ادله عقلی برای اثبات مدعا برشمرده شد.

واژگان کلیدی: امام، علم امام، گستره علم امام، علم غیب امام، ماهیت علم امام، ادله علم امام.

فهرست مطالب

۱	مقدمه.....
۲	۱. فصل اول کلیات.....
۳	۱-۱. تعریف مسأله.....
۴	۲-۱. ضرورت و جایگاه مسأله.....
۴	۳-۱. پیشینه تحقیق.....
۷	۴-۱. پرسش اصلی و فرعی تحقیق.....
۷	۵-۱. فرضیه تحقیق.....
۸	۶-۱. مفهوم شناسی واژه گستره.....
۹	۷-۱. مفهوم شناسی واژه علم.....
۹	۱-۷-۱. مفهوم شناسی لغوی.....
۱۰	۲-۷-۱. مفهوم شناسی اصطلاحی.....
۱۳	۸-۱. مفهوم شناسی واژه امام و امامت.....
۱۳	۱-۸-۱. مفهوم شناسی لغوی.....
۱۷	۲-۸-۱. مفهوم شناسی اصطلاحی.....
۲۳	۹-۱. مفهوم شناسی واژه غیب.....
۲۳	۱-۹-۱. مفهوشناسی لغوی.....
۲۵	۲-۹-۱. مفهوم غیب در قرآن.....
۲۶	۳-۹-۱. اقسام امور غیبی.....
۲۷	۱۰-۱. مفهوم شناسی واژه دین.....
۲۷	۱-۱۰-۱. مفهوم شناسی لغوی.....
۲۸	۲-۱۰-۱. معنای اصطلاحی دین.....
۲۸	۱-۲-۱۰-۱. تعاریف اندیشمندان مسلمان.....

- ۱-۱۰-۲. تعاریف اندیشمندان غیر مسلمان از مفهوم دین ۳۰
- ۱-۱۰-۳. نقد و بررسی آراء در زمینه تعریف دین ۳۲
- ۱-۱۰-۴. تعریف پیشنهادی از مفهوم دین ۳۳
- ۱-۱۱. مفهوم شناسی علوم دینی ۳۳
- ۱-۱۱-۱. علم غیرمخالف با دین ۳۳
- ۱-۱۱-۲. علم موافق با دین ۳۴
- ۱-۱۱-۳. علم به دست آمده از راه منابع دینی ۳۴
- ۱-۱۱-۴. علم با نگاه الهی ۳۴
۲. فصل دوم منشأ و ماهیت علم امام ۳۶
- ۱-۲. گفتار اول: منشأ علوم اهل بیت (ع) ۳۷
- ۱-۱-۲. دانش پیامبران پیشین ۳۷
- ۲-۱-۲. دانش پیامبر اسلام (ص) ۳۸
- ۳-۱-۲. مقام تحدیث ۴۰
- ۲-۲. گفتار دوم: ماهیت علم امام ۴۴
- ۱-۲-۲. علم امام لدنی است ۴۴
- ۲-۲-۲. علم امام تبعی و مستفاد است ۴۶
- ۳-۲-۲. علم امام اشائی است ۵۰
۳. فصل سوم گستره دانش امام از نگاه اندیشوران شیعه ۵۲
- ۱-۳. دیدگاه شیخ مفید در باره گستره علم امام ۵۳
- ۲-۳. دیدگاه سید مرتضی در باره گستره علم امام ۵۸
- ۳-۳. روش های دهگانه علامه مظفر برای اثبات برخورداری امام از علم حضوری ۶۱
- ۱-۳-۳. روش اول: سودآورتر بودن علم حضوری ۶۱
- ۲-۳-۳. روش دوم: کامل تر بودن علم حضوری ۶۲

- ۳-۳-۳. روش سوم: هماهنگی علم حضوری با نعمت الهی..... ۶۲
- ۳-۳-۴. روش چهارم: هماهنگی علم حضوری با قدرت کامل تر خداوند..... ۶۲
- ۳-۳-۵. روش پنجم: همراهی علم حضوری با لطف الهی..... ۶۳
- ۳-۳-۶. روش ششم: برتری علم حضوری نسبت به علم اشائی..... ۶۳
- ۳-۳-۷. روش هفتم: علم حضوری زمینه ساز تجلی بیشتر صفات خداوند در امام..... ۶۳
- ۳-۳-۸. روش هشتم: علم حضوری زمینه دلالت بهتر اهل بیت (ع) به خداوند..... ۶۳
- ۳-۳-۹. روش نهم: دور بودن صاحب علم حضوری از فریب خوردن..... ۶۴
- ۳-۳-۱۰. روش دهم: علم حضوری مقتضای مقام شهادت بر اعمال مردم..... ۶۴
- ۳-۴. دیدگاه سایر اندیشمندان شیعه در باره گستره علم امام..... ۶۵
- ۳-۵. نتیجه بررسی دیدگاه اندیشوران شیعه در باره گسترده‌گی علم امام..... ۶۹
۴. فصل چهارم گستره علم امام از منظر آیات قرآن..... ۷۱
- ۴-۱. آیات دال بر امکان آگاهی پیامبران و اوصیاء الهی از غیب..... ۷۲
- ۴-۱-۱. تفسیر آیه «إِلَّا مَنْ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ» در تفاسیر شیعه..... ۷۳
- ۴-۱-۲. تفسیر آیه «إِلَّا مَنْ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ» در تفاسیر اهل سنت..... ۷۸
- ۴-۲. آیات دال بر تحقق آگاهی پیامبران از علوم غیبی..... ۸۱
- ۴-۲-۱. آگاهی خضر نبی (ع) از غیب..... ۸۱
- ۴-۲-۲. آگاهی عیسی (ع) از غیب..... ۸۲
- ۴-۲-۳. آگاهی رسول اکرم (ص) از غیب..... ۸۳
- ۴-۲-۴. بررسی آیه «وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ» از منظر مفسران فریقین..... ۸۴
- ۴-۲-۴-۱. حضرت امیر (ع) مصداق «وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ»..... ۸۵
- ۴-۲-۴-۲. تمام مؤمنان مصداق «وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ»..... ۸۷
- ۴-۲-۴-۳. خداوند مصداق «وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ»..... ۸۸
- ۴-۲-۴-۴. عبد الله بن سلام مصداق «وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ»..... ۸۹

- ۴-۲-۵. عالمان اهل کتاب مصداق «وَمَنْ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ»..... ۹۱
- ۴-۲-۶. نتیجه گیری بررسی آیات..... ۹۳
- ۴-۲-۵. پاسخ به یک شبهه..... ۹۴
- ۴-۲-۶. راه های جمع میان دو دسته از آیات از نگاه تفسیر نمونه..... ۹۵
- ۴-۲-۶-۱. آگاهی اولیاء الهی از غیب با تعلیم الهی..... ۹۵
- ۴-۲-۶-۲. آگاهی اولیاء الهی از برخی از مصادیق علم غیب..... ۹۶
- ۴-۲-۶-۳. آگاهی اولیاء الهی از علوم غیبی در لوح محو و اثبات..... ۹۶
- ۴-۲-۶-۴. علم شأنی اولیاء الهی از امور غیبی..... ۹۷
- ۴-۲-۶-۵. کتمان آگاهی اولیاء الهی از علوم غیبی..... ۹۸
۵. فصل پنجم گستره علم امام از منظر روایات..... ۱۰۰
- ۵-۱. گستره علم امام در روایات کافی..... ۱۰۱
- ۵-۲. گستره علم امام در کتاب بصائر الدرجات..... ۱۰۵
- ۵-۳. گستره علم امام در نهج البلاغه..... ۱۱۱
۶. دلایل عقلی گستره دانش امام..... ۱۱۶
- ۶-۱. برهان لطف..... ۱۱۷
- ۶-۲. برهان حکمت..... ۱۱۸
- ۶-۳. گستردگی علم امام لازمه جهانی بودن اسلام..... ۱۲۰
- ۶-۴. گستردگی علم امام لازمه هدایت باطنی..... ۱۲۱
- نتیجه پژوهش در گستره علم امام از دیدگاه آیات و روایات..... ۱۲۴
- نمایه..... ۱۲۵
- فهرست منابع..... ۱۲۹

مقدمه

از امامت و ولایت اهل بیت (ع) نه تنها به عنوان یکی از ارکان پنجگانه اسلام، بلکه به عنوان مهم‌ترین رکن که در سایه آن چهار رکن دیگر یعنی نماز، روزه، حج، زکات معنا و مفهوم پیدا می‌کند، یاد شده است.^۱ در قرآن آیات فراوانی به تبیین جایگاه ولایت اهل بیت (ع) پرداخته و اطاعت از ائمه (ع) (اولی الامر) برابر با اطاعت پیامبر دانسته شده است.^۲

از نظر شیعه امامت مقامی است الهی که در طول رسالت از جایگاه مهمی برخوردار است. براین اساس شیعه معتقد است که تنها کسانی می‌توانند به مقام امامت نایل آیند که بسان پیامبران معصوم باشند. و از آنجا که عصمت امری پنهانی است تعیین امام تنها از ناحیه خداوند و با اعلام پیامبران ساخته است. به استناد این مبنا عالمان شیعه بر این باوراند که رسول اکرم از آغاز رسالت تا پایان آن به مناسبت‌های مختلف با تصریح و اشاره از حضرت امیر (ع) به عنوان جانشین بلافصل خود و از فرزندان او تا امام دوازدهم به عنوان ائمه یاد کرد؛ به ویژه در غدیر خم که با حضور هزاران تن از مسلمانان بر امامت امام علی (ع) تصریح نمود.^۳ در برابر، عالمان اهل سنت مساله امامت و خلافت را تا سطح یک مساله فقهی تنزل داده و معتقداند امامت یک مساله بشری است که از سوی خداوند به مردم احاله شده است.^۴ بنابراین عصمت و تنصیص در امامت و خلافت شرط نیست.^۵

از سویی دیگر، از نگاه متکلمان شیعه امام حداقل دارای سه مقام والاست: ۱. مقام علمی؛ ۲. مقام معنوی؛ ۳. مقام سیاسی. امام از نقطه نظر مقام معنوی، پاک‌ترین و الهی‌ترین فرد روزگار خود به شمار می‌رود و هیچ کس به پایه تقوا و دین‌داری او نمی‌رسد و از نظر مقام علمی برتر از همه عالمان عصر خود است و افزون بر دین‌شناسی در بسیاری از عرصه‌های دیگر دارای رأی صائب است. مقام سیاسی همان مقام زعامت و پیشوایی جامعه است که امام حتی اگر خانه نشین باشد، از نظر شأنی حائز آن می‌باشد.

با صرف نظر از دو مقام معنوی و سیاسی، در باره مقام علمی و دامنه علم امام اختلافاتی میان متکلمان و محدثان شیعه وجود دارد. گروهی آن را محدود به حوزه دین‌شناخت می‌دانند و گروهی دامنه آن را تا علوم غیبی و فراطبیعی گسترده می‌انگارند. رساله حاضر بررسی این مسأله را در دستور کار خود دارد و در صدد اثبات این نکته است که گستره علم امام علوم و امور غیبی را در بر می‌گیرد.

۱. «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (ع): بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَيَّ خَمْسٍ عَلَيَّ الصَّلَاةُ وَالزَّكَاةُ وَالصَّوْمُ وَالْحَجُّ وَالْوَلَايَةُ وَكَمْ يُنَادِ بِشَيْءٍ كَمَا تُودَى بِالْوَلَايَةِ»، محمد بن عقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۱۸، باب دعائم الإسلام.

۲. يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ . نساء ، ۵۹ .

۳. علی میلانی، نگاهی به حدیث غدیر.

۴. قاضی جرجانی در شرح مواقف می‌نویسد: «لیست (الامامه) من اصول الدیانات و العقائد خلافا للشیعه بل هی عنادنا من الفروع المتعلقة بافعال المکلفین.» قاضی جرجانی، شرح المواقف، ج ۸، ص ۳۴۴.

۵. علی بن محمد البغدادی الماوردی، الاحکام السلطانیة و الولایة الدینیة، ص ۲۹ - ۳۶.

۱. فصل اول

کلیات

۱-۱. تعریف مسأله

مجموعه علوم و دانش هایی که می تواند متعلق علم امام باشد، به شش نوع قابل تقسیم است:

۱. علوم دینی مانند اعتقادات، اخلاقیات، فقهیات و تفسیر قرآن.
 ۲. علوم انسانی مانند اقتصاد، جامعه شناسی، علوم سیاسی، فرهنگ و زبان ملل مختلف.
 ۳. علوم فراطبیعی که از آن به علم غیب می توان تعبیر کرد.
 ۴. علوم طبیعی مانند ریاضیات، طب، شیمی.
 ۵. علوم صنایع و فنون مانند خیاطی، نجاری، خلبانی و برق کاری
 ۶. علم به موضوعات و مسائل جزئی؛ نظیر علم به نام اشخاص، مکان ها و اشیاء.
- متکلمان شیعه بر آگاهی امام از علوم و آموزه های دینی اتفاق نظر دارند؛ نیز می توان مدعی شد از آن جا که مسائل علوم انسانی جزو مسائل دینی برشمرده می شود، شمول علم امام نسبت به علوم انسانی نیز مورد تایید آنان است.

از این دو دانش که بگذریم در میان اندیش وران شیعه در باره شمول علم امام نسبت به چهار دانش دیگر؛ یعنی علوم فراطبیعی، علوم طبیعی، علوم صنایع و فنون و علم به موضوعات و مسائل جزئی اختلاف وجود دارد.

آن چه در این رساله مورد بحث و بررسی قرار گرفته، گستره علم امام نسبت به علوم فراطبیعی یا همان علوم غیبی است و بررسی سایر موارد به خاطر گستردگی مباحث و مسائل آنها از مدار بحث و بررسی این رساله خارج می باشد.

در این رساله اختلاف متکلمان و اندیش وران شیعه در باره گستره علم امام در باره علوم غیبی مورد بررسی قرار گرفته است و نشان داده شده که برخی از متکلمان و محدثان شیعه علم غیب را مختص به خداوند می دانند و معتقداند که امام از علم غیب آگاهی ندارد.^۱ در برابر، عالمانی مانند کلینی و عموم متکلمان و مفسران شیعه همچون شیخ مفید، سید مرتضی، شیخ محمد حسین مظفر، علامه طباطبایی، آیت الله جوادی آملی، آیت الله مکارم شیرازی هر چند با اختلافاتی در باره ماهیت علم امام

۱. شیخ مفید در باره عقیده شماری از محدثان و متکلمان شیعه چنین آورده است: «وقد وجدنا جماعة وردوا إلینا من قم یقصدون تقصیرا ظاهرا فی الدین و ینزلون الأئمة (ع) عن مراتبهم، ویزعمون أنهم كانوا لا یعرفون كثيرا من الأحكام الدینیة حتی ینکت فی قلوبهم، ورأینا من یقول إنهم كانوا ینتجون فی حکم الشریعة إلی الرأی والظنون.» محمد بن نعمان، شیخ مفید، *تصحیح اعتقادات الإمامیه*، ص ۱۳۵ - ۱۳۶. پیداست وقتی آنان آگاهی ائمه (ع) نسبت به احکام دینی را منکر باشند، جایی برای ادعای شمول آگاهی امام نسبت به امور و علوم غیبی باقی نمی ماند.

و چگونگی آگاه شدن امام از علوم غیبی، شمول علم امام نسبت به امور غیبی را مورد تاکید قرار داده اند. دیدگاه محدثانی همچون ثقة الاسلام کلینی، محمد بن حسن صفار و علامه مجلسی در زمینه شمول علم امام نسبت به امور غیبی را می توان از لابلائی عناوین و روایاتی که در کتب حدیثی خود آورده اند، برداشت کرد.

۱-۲. ضرورت و جایگاه مسأله

امام شناسی جز باورهای شیعیان است که از آن به عنوان ضرورت مذهب یاد می شود.^۱ از سویی دیگر، از آن جا که از باورهای قلبی با عنوان «عقد القلب» یاد می شود به استناد ادله عقلی و نقلی، عقد القلب یا همان باورها، حتی اگر هیچ فائده عملی برای آنها قابل تصور نباشد، باید به صورتی صحیح و درست در فکر و جان انسان مؤمن نقش ببندد؛ درست به همین خاطر است که بسیاری از مردم در قیامت به خاطر باورهای غلط و ناصحیح عذاب می شوند.

از سویی دیگر، در باره دامنه علم امام میان برخی از عالمان شیعه اختلاف وجود دارد و گروهی آن را بسیار گسترده تر از عرصه دین شناسی می دانند و در برابر شماری آن را محدود به دین و شریعت می انگارند. جالب آن که هر یک دیگری را به افراط یا تفریط متهم می سازند.

فارغ از جنبه باورشناختی، چندنگاهی به دامنه علم امام در نوع تعامل مردم با امام نیز تاثیر می گذارد؛ به عنوان مثال اگر یک شیعه معتقد باشد که امام می تواند از تمام حالات و افعال او مطلع گردد، حس نگاه داشتن ادب در برابر امام و رعایت رضایت امام در او تقویت می گردد.

۱-۳. پیشینه تحقیق

در باره گستره علم امام تحقیقات گوناگونی تا کنون انجام یافته که می توان آنها را در دو دسته تقسیم کرد:

۱. منابع عام؛ ۲. منابع خاص.

منابع عام که کتب حدیثی، کتب تفسیری و کتب کلامی را در بر می گیرد. اهم این دست از منابع عبارتند از:

۱. جوامع حدیثی مانند بصائر الدرجات و کافی که در ابوابی از آنها مانند «باب فی الاثمه انهم ورثوا علم اولی العزم من الرسل» به بررسی دامنه علم امام پرداخته شده است.

۱. این نکته قابل تامل است که با وجود روایاتی مانند: من مات و لم يعرف امام زمانه مات میتة الجاهلیة، می بایست امامت را از اصول دین بر شمرد نه از فروع آن.

۲. کتب تفسیری مانند تفسیر تبیان، مجمع البیان و المیزان که در آنها ذیل آیات مرتبط با علم امام همچون آیه علم الکتاب (سوره مبارکه رعد آیه ۴۳) مبحث علم امام منعکس شده است.

۳. کتب کلامی مانند کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد که در مباحث ویژگی های امام این موضوع مورد توجه قرار گرفته است.

اهم منابع خاص که به بررسی دامنه علم امام پرداخته اند، شامل کتب، پایان نامه ها و مقالات می باشد.

اهم کتب در این زمینه عبارتند از:

۱. علم امام از دیدگاه کلام امامیه (قرن اول تا پایان قرن هفتم) نگاشته ناصر الدین اوجاقی.
 ۲. پژوهشی در باب علم امام نگاشته علامه طباطبایی و علامه مظفر.
 ۳. آگاهی سوم یا علم غیب نگاشته آیت الله سبحانی.
 ۴. العلم عند الرسول الاعظم نگاشته آیت الله برهانی.
 ۵. حقیقه علم آل محمد و جهاته نگاشته سید علی عاشور.
 ۶. علم امام (با رویکرد قرآنی، عرفانی، فلسفی و کلامی) نگاشته محمد زمان رستمی.
 ۷. علم امام (مجموعه مقالات)؛ گزینش و تصحیح محمد حسن نادم.
 ۸. علم امام از دیدگاه احادیث نگاشته آیت الله امینی.
 ۹. فلسفه امامت؛ سید یحیی یشربی.
 ۱۰. پژوهشی در عصمت معصومان؛ احمد حسین شریفی و حسن یوسفیان.
- اهم پایان نامه ها در این زمینه عبارتند از:

۱. منابع علم امام علیه السلام و پاسخ گوئی به شبهات پیرامون آن؛ محمد تقی شاکر؛
 ۲. صفات الهی امام از منظر امام رضا؛ نرگس السادات بیننده؛
 ۳. تحلیل علم غیب پیامبر و امام از دیدگاه قرآن و عترت؛ نصر الله شفیعی.
 ۴. تحلیل انتقادی شبهه ورود اخبار غیبی در نهج البلاغه؛ آتنا بهادری.
- مقالاتی نیز در این باره فراهم شده است که اهم آنها عبارتند از:

۱. آگاهی از غیب در نهج البلاغه؛ محمد مهدی شمس الدین، ترجمه محمود عابدی.^۱
۲. گستره علم امام از منظر کلینی و صفار؛ عبدالرضا حمادی.^۲

۱. محمد مهدی شمس الدین، آگاهی از غیب در نهج البلاغه، محمود عابدی، نشریه علوم قرآن و حدیث، زمستان ۱۳۸۳، شماره ۱۱ و ۱۲، ص ۳۲.

۲. عبدالرضا حمادی، گستره علم امام از منظر کلینی و صفار، فصلنامه امامت پژوهی، زمستان ۱۳۹۰، شماره ۴، ص ۵۷.

۳. علم امام از دیدگاه احادیث؛ آیت الله امینی؛^۱
۴. قلمرو علوم برگزیدگان خداوند در قرآن؛ سید علی هاشمی.^۲
۵. علم امامان علمی که شب و روز به امام می رسد؛ لیندا جی. کلارک، ترجمه: ابوالفضل حقیری قزوینی.^۳
۶. علم غیب پیامبر و امام از نگاه متکلمین و فلاسفه؛ محمد حسن نادم.^۴
۷. علم و عصمت امام از دیدگاه اصحاب امیرالمومنین؛ سید علی هاشمی.^۵
۸. علم امام و نهضت سید الشهداء؛ علامه طباطبایی، تدوین سید هادی خسرو شاهی.^۶
۹. علم انسان کامل؛ اسد الله شکریمان.^۷
۱۰. امام علی (ع) دومین مفسر آگاه به همه معانی قرآن؛ علی اکبر بابایی.^۸
۱۱. باب علم النبی؛ محمد حسین شرفی نیا.^۹
۱۲. بررسی دیدگاه های تفسیری عرفانی درباره علم امام؛ محمد زمان رستمی.^{۱۰}
۱۳. تعظیم جامعه دانش پزشکی جهان در برابر نبوغ و علم امام جعفر صادق (ع)؛ سید حسن هاشمیان.^{۱۱}
۱۴. در آمدی بر جایگاه روایات پزشکی؛ مهدی مهریزی.^{۱۲}

-
۱. محمد امینی، علم امام از دیدگاه احادیث، علوم قرآن و حدیث، اردیبهشت ۱۳۷۹، شماره ۲.
 ۲. علی هاشمی، قلمرو علوم برگزیدگان خداوند در قرآن، امامت پژوهی، تابستان ۱۳۹۱، شماره ۶، ص ۱۰۹.
 ۳. لیندا جی. کلارک، علم امامان علمی که شب و روز به امام می رسد، ابوالفضل حقیری قزوینی، همان، ص ۱۸۷.
 ۴. محمد حسن نادم، علم غیب پیامبر و امام از نگاه متکلمین و فلاسفه، همان، ص ۱۴۷.
 ۵. علی هاشمی، علم و عصمت امام از دیدگاه اصحاب امیرالمومنین، فصلنامه معرفت کلامی، تابستان ۱۳۸۹، شماره ۲، ص ۱۴۳.
 ۶. محمد حسین طباطبایی، علم امام و نهضت سید الشهداء، تدوین هادی خسرو شاهی، نشریه علوم قرآن و حدیث، بهار ۱۳۸۴، شماره ۶۱، ص ۲۳.
 ۷. اسدالله شکریمان، علم انسان کامل، فصلنامه فلسفه و کلام، زمستان ۱۳۸۶، شماره ۸، ص ۱۲۳.
 ۸. علی اکبر بابایی، امام علی (ع) دومین مفسر آگاه به همه معانی قرآن، فصلنامه روش شناسی علوم انسانی، تابستان ۱۳۸۰، شماره ۲۷، ص ۲۵.
 ۹. اسد الله شکریمان، علم انسان کامل، همان، ص ۴.
 ۱۰. علی اکبر بابایی، امام علی (ع) دومین مفسر آگاه به همه معانی قرآن، فصلنامه اندیشه نوین دینی، بهار ۱۳۸۹، شماره ۲۰، ص ۹.
 ۱۱. محمد حسین شرفی نیا، باب علم النبی، نشریه درسهای از مکتب اسلام، شهریور ۱۳۵۵، شماره ۹، ص ۵۰.
 ۱۲. مهدی مهریزی، در آمدی بر جایگاه روایات پزشکی، فصلنامه علوم حدیث، پاییز ۱۳۸۵، شماره ۴۱، ص ۳۷.

به رغم تدوین و فراهم آمدن منابع پیشگفته، باید اذعان کرد که عموم مباحث در این منابع به بررسی برخورداری اهل بیت (ع) از علوم مختلف پرداخته شده و کمتر در آنها گستره علم امام نسبت به علوم غیبی از منظر کتاب و سنت مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۴. پرسش اصلی و فرعی تحقیق

اصلی ترین پرسش این تحقیق عبارت است از:
به استناد آیات قرآن و روایات، علم امام چه گستره و محدوده ای را در بر می گیرد و آیا علوم غیبی مشمول این گستره می باشد؟

برای این تحقیق پرسش های فرعی ذیل را می توان مد نظر قرار داد:

۱. منابع و ماهیت علم امام چیست؟
۲. منشاء علم امام چیست؟
۳. دیدگاه اندیش وران شیعه و ادله آنان در این باره چیست؟

۱-۵. فرضیه تحقیق

علم امام به استناد آیات و روایات، افزون بر همه علوم و معارف دینی، امور و علوم غیبی را نیز با تعلیم الهی در بر می گیرد. هدف اصلی این پژوهش بررسی دیدگاه اندیش وران شیعه در باره گستره علم امام، و مبرهن ساختن گستره علم امام نسبت به علوم غیبی و ارایه ادله مستند و قاطع مبتنی بر کتاب و سنت در این زمینه است.

نگاهی به فصول رساله

مباحث این پایان نامه در پنج فصل تنظیم شده است بدین شرح:
در فصل اول با عنوان کلیات، مفاهیم کلیدی رساله همچون امام، علم و غیب مورد بررسی قرار گرفته است.

فصل دوم با عنوان ماهیت و منشأ علم امام، در باره ماهیت علم امام و منشأ آن گفت و گو شده است.
در فصل سوم گستره علم امام از منظر متکلمان شیعه و اختلاف دیدگاه آنان در این زمینه مورد بحث و بررسی قرار گرفته است.

فصل چهارم به بررسی گستره علم امام از منظر آیات قرآن اختصاص یافته و شمول این علم نسبت به امور غیبی مورد اثبات قرار گرفته است.

در فصل پنجم گستره علم امام از منظر روایات مورد بحث قرار گرفته و نشان داده شده که روایات نیز شمول علم امام نسبت به علوم و امور غیبی را تایید می کنند. در ادامه این فصل شماری از ادله عقلی که شمول علم امام نسبت به امور و علوم غیبی را تایید می کنند، نیز مورد بررسی قرار گرفت. در پایان نتیجه و خلاصه مباحث ارایه شده است.

با توجه به عنوان رساله؛ یعنی «گستره علم امام از دیدگاه آیات و روایات» و تاکید بر پذیرش شمول دانش امام نسبت به دین و علم دینی، آیا علم امام علوم غیبی را نیز در بر می گیرد، شش مفهوم نیازمند بررسی است که عبارتند از: ۱. گستره؛ ۲. علم؛ ۳. امام؛ ۴. غیب؛ ۵. دین؛ ۶. علوم دینی.

۱-۶. مفهوم شناسی واژه گستره^۱

متأسفانه واژه گستره در هیچ یک از فرهنگ نامه های معتبر دهخدا و معین یافت نشد، اما در پایگاه اینترنتی واژه نامه آزاد در معنای گستره چنین آمده است: «گستره: پهنه، عرصه و میدان» البته در فرهنگ نامه های نامبرده معنای واژه دامنه^۲ که هم معنا با واژه گستره است این گونه آمده است:

فرهنگ معین؛ دامنه: (مَ ن) (ا.) کناره، حاشیه.

لغتنامه دهخدا؛ دامنه: فراخای زیر کوه. دامن کوه. لحف. (منتهی الارب). بن کوه. پهنای کوه. زیر کوه یا بلندی؛ مناره بلند در دامنه الوند پست نماید. (گلستان).

پایگاه اینترنتی فارسی لوک آپ معنای دامنه را این گونه بیان کرده است:

« دامنه: حصبه، دامن مانند، حاشیه، کناره، دامن و کنار چیزی، (اسم) ۱ - دامن مانند . ۲ - کناره حاشیه دامن . ۳ - دنباله . ۴ - دوره اطراف . ۵ - قسمت پایین کوه.»^۳

با توجه به مطالب ذکر شده، گستره به معنای دامنه، قلمرو، میدان و عرصه است. در این نگاشته نیز مفهوم گستره به معنای مقدار وسعت، پهنای و حیطة علم امام کاربرد دارد.

۱. Range .

۲. Domain .

۳. www.farsilookup.com .

۷-۱. مفهوم شناسی واژه علم

۱-۷-۱. مفهوم شناسی لغوی

واژه «علم» از ماده (ع ل م) مصدر ثلاثی مجرد است. علم ضد و نقیض «جهل» می باشد^۱ و در لغت به معنای دانش، دانستن، معرفت و یقین، دریافتن، ادراک، استوار کردن، اتقان، آگاهی، شناسائی و هر چیز دانسته بکار رفته است.^۲ برخی از واژه شناسان مانند نویسنده کتاب العین، علم را نقیض جهل معنا کرده اند.^۳

جوهری در صحاح اللغه،^۴ فیروز آبادی در قاموس المحيط^۵ و علامه طریحی در مجمع البحرین^۶ علم را به معنای معرفت بیان نموده اند.

در مجمع البحرین در تبیین معنای علم این گونه آمده است:

« جاء العلم بمعنی المعرفة كما جاءت بمعناه ، لا اشتراكهما فی كون كل منهما مسبوقا بالجهل ؛ علم به معنای معرفت به کار می رود همچنان که معرفت به معنای علم کاربرد دارد، زیرا هر دوی آن ها در آنکه مسبوق به جهل هستند مشترکند.»^۷

در مصباح المنیر، علم به یقین معنا شده است.^۸ راغب اصفهانی در مفردات خود علم را ادراک به حقیقت شی دانسته است و آن را در دو قسم بر می شمرد:

« أحدهما: إدراك ذات الشيء. و الثانی: الحكم علی الشيء بوجود شيء هو موجود له، أو نفی شيء هو منفي عنه؛ اول: درک حقیقت شی و دوم حکم به وجود شی که در شی ای موجود باشد یا حکم به نفی آن شی در صورتی که از آن وجود نفی شده باشد.»^۹

۱. خلیل فراهیدی، العین، ج ۲، ص ۱۵۲؛ محمد بن ابی بکر رازی، مختار الصحاح، ج ۱، ص ۲۱۵؛ ابی بکر محمد بن

الحسن بن درید الازدی، جمهره اللغه، ج ۲، ص ۳۳؛ صاحب بن عباد، المحيط فی اللغه، ج ۱، ص ۲۸۴.

۲. حسن انوری، فرهنگ بزرگ سخن، ج ۵، ص ۵۰۷۴.

۳. خلیل فراهیدی، همان، ج ۲، ص ۱۵۲.

۴. اسماعیل بن حماد جوهری، الصحاح اللغه، ج ۵، ص ۱۹۹۰.

۵. محمد بن یعقوب فیروزآبادی، قاموس المحيط، ج ۴، ص ۱۵۳.

۶. فخرالدین بن محمد بن احمد بن طریح النجفی، مجمع البحرین و مطلع النیرین، ج ۳، ص ۲۳۶.

۷. همان.

۸. احمد بن محمد بن علی المقرئ الفیومی، المصباح المنیر فی غریب شرح الکبیر، ج ۲، ص ۴۲۷.

۹. حسین بن محمد بن مفضل راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ج ۱، ص ۵۸۰.

در صورت اول علم متعدی به یک مفعول است، مثل آیه: «لَا تَعْلَمُونَهُمُ اللَّهُ يَعْلَمُهُمْ؛ شما به آنها آگاه نیستید، خدا به آنها آگاه است.»^۱ و در صورت دوم علم متعدی به دو مفعول است مثلاً در آیه «فَإِنْ عَلِمْتُمُوهُنَّ مُؤْمِنَاتٍ؛ هر گاه آنها را زنان مؤمنه‌ای یافتید.»^۲ از بررسی آراء واژه شناسان این گونه استنباط می‌شود که علم به معنای دانش است؛ دانشی که حقیقت شی مورد نظر را آشکار می‌سازد و جهل را در مورد آن بر طرف می‌سازد.

۱-۷-۲. مفهوم شناسی اصطلاحی

علامه مظفر برای علم چهار مرحله قائل شده است:

۱. علم حسّی که همراه با آغاز آفرینش در اطفال وجود دارد؛
۲. علم خیالی که با تصرف در صور خیالی با رشد طفل ایجاد می‌شود؛
۳. علم وهمی که به درک معانی جزئی منتهی می‌شود؛
۴. علمی که از درک جزئیات معانی کلی انتزاع می‌کند و از مجهول تصویری یا تصدیقی به معلوم تصویری یا تصدیقی می‌رسد. حضور صورت اشیاء در ذهن به عنوان تعریف علم، ناظر به این مرحله است. منطقیون علم را به علم تصویری و تصدیقی و نظری و بدیهی تقسیم می‌کنند.^۳
- فلاسفه معتقداند که علم صورت علمیه مجرد از ماده و خالی از قوه بوده و تخیل و تعقل به آن منتهی می‌شود.^۴ علم از نگاه فلاسفه به علم حصولی و علم حضوری تقسیم می‌شود، در حالی که تعریف منطقیون از علم، فقط بیانگر بخشی از مفهوم علم حصولی است.^۵
- فلاسفه معتقداند که وجود علم در وجدان ما ضروری و مفهوم آن بدیهی است.^۶ آنان علم را روشن‌ترین و بدیهی‌ترین مفاهیمی می‌دانند که نه تنها نیازمند تعریف نیست، بلکه معتقد اند که

۱. انفال ۶۰.

۲. ممتحنه، ۱۰.

۳. محمد حسین مظفر، المنطق، ص ۴۴۶.

۴. محمد حسین طباطبایی، نهاییه الحکمه، ص ۲۳۹.

۵. محمد تقی مصباح یزدی، آموزش فلسفه، ج ۱، ص ۶۲-۶۳؛ محمد بن عمر بن الحسین فخر رازی، مفاتیح الغیب، ص ۱۷؛ صدر الدین شیرازی، الحکمه المتعالیه، ج ۸، ص ۱۵۱؛ صدر المتألهین در مواردی دیگر از این کتاب ادراک را به معنای حضور مدرک نزد ملوک دانسته است؛ همان، ج ۱، ص ۱۳۷، ج ۴، ص ۳۷۵، ص ۴۵۰.

۶. محمد حسین طباطبایی، همان، ص ۲۳۶.